

Г. С. Римарчук

Навчально-науковий інститут права та психології
Національного університету “Львівська політехніка”,
асистент кафедри кримінального права та процесу,
канд. юрид. наук

С. О. Сорока

Навчально-науковий інститут права та психології
Національного університету “Львівська політехніка”,
доцент кафедри кримінального права та процесу,
канд. юрид. наук, доцент

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ СПРОСТУВАННЯ ПІДОЗРИ (ОБВИНУВАЧЕННЯ) В КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ФУНКЦІЇ ЗАХИСТУ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

© Римарчук Г. С., Сорока С. О., 2015

Наведено результати історико-правового дослідження однієї з форм реалізації функції захисту у кримінальному провадженні, а саме спростування підозри (обвинувачення). Акцент ставиться на поєднання ретроспективного досвіду адвокатури та обвинувачення з виокремленням основних елементних складових формування процесу спростування у кримінальному провадженні.

Ключові слова: спростування підозри (обвинувачення), адвокатура, функція захисту, кримінальне провадження.

Г. С. Рымарчук, С. А. Сорока

ИСТОРИКО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ ОПРОВЕРЖЕНИЯ ПОДОЗРЕНИЯ (ОБВИНЕНИЯ) В КОНТЕКСТЕ РЕАЛИЗАЦИИ ФУНКЦИИ ЗАЩИТЫ В УГОЛОВНОМ ПРОИЗВОДСТВЕ

Наведены результаты историко-правового исследования одной из форм реализации функции защиты в уголовном производстве, а именно опровержения подозрения (обвинения). Акцент ставится на сочетании ретроспективного опыта адвокатуры и обвинения с выделением основных элементных составляющих формирования процесса опровержения в уголовном производстве.

Ключевые слова: опровержение подозрения (обвинения), адвокатура, функция защиты, уголовное производство.

G. S. Rumarchyk, S. O. Soroka

HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS REFUTATION SUSPICION (CHARGES) IN THE CONTEXT OF PROTECTION FUNCTIONS IN CRIMINAL PROCEEDINGS

The article is devoted to the historical legal research of a specific form of criminal protection meaning refutation of suspicion (accusation). It is accentuated the need of a retrospective

experience combination taking into account advocacy and prosecution. Besides, there are emphasized key elements in the formation of the refutation process in criminal proceedings.

Key words: refutation of suspicion (accusation), advocacy, criminal protection, criminal proceedings.

Постановка проблеми. Правозахисна практика у всі часи вважалася показником розвитку правової держави та якісним елементом формування правової системи, яка забезпечувала належні гарантії захисту прав та інтересів людини, об'єктивне судочинство та рівний доступ до правосуддя. Із зародженням звичаєвого права розпочалося становлення та розвиток основоположних ідей ведення судового процесу. Усталившись, принцип змагальності сторін вивів на перший план необхідність обирати представника, який зміг би відстоювати позицію сторони процесу. В даному випадку можемо говорити про початок становлення правозахисного інституту, який був персоніфікований в різний час відповідними особами, та поетапного вдосконалення механізмів захисту прав та інтересів осіб в процесуальному порядку.

Формулювання цілей. Насамперед, необхідність введення такої специфічної сфери діяльності як захист в судовому процесі, а саме в рамках кримінального судочинства, була спричинена закономірним ускладненням суспільних відносин, виникненням на їхньому тлі нових чинників, які, поряд зі сприянням росту життєздатності населення та вдосконаленню державно-правових інститутів, сприяли виокремленню нових видів злочинів та проявів антисоціальної поведінки. Питаннями захисту обвинуваченої особи займався захисник або ж адвокат, як уже згодом сформувалася дана професія. Відтак, процеси трансформації суспільного та правового поля призвели до заміни особистого захисту та родинної адвокатури, особою, яка володіла певними базовими знаннями матеріального права та була ознайомлена із формами судового процесу.

Виокремлення раніше не вирішених проблем. Досліджуючи шлях еволюції процесуальної функції захисту та її складові елементи, у тому числі і спростування підозри (обвинувачення), варто звернутися до витоків адвокатури, яка через призму своєї професійної направленості покликана забезпечувати захист прав підозрюваного (обвинуваченого) в судовому процесі, так зокрема і в рамках кримінального провадження. Більш того, глибина вивчення уявлень про спростування підозри (обвинувачення) залежить від поєднання історичного досвіду інституту адвокатури та процесу еволюції кримінального судочинства, оскільки саме розвиток процесуальної форми захисту дає можливість прослідкувати роль та зміст діяльності захисника зі спростування підозри (обвинувачення).

Аналіз досліджень. Теоретичним підґрунтям вивчення генезису функції захисту та спростування підозри (обвинувачення) як однієї з основних форм реалізації даної функції виступили наукові доробки таких вчених як Е. В. Васьковський, В. А. Жураковський, В. В. Калинин, М. В. Руденко, М. М. Говоруха, Г. Рибалко, Р. А. Мюллерсон, І. В. Николайко, Т. М. Гришина, С. Ф. Суфулька, О. Д. Святоцький, В. В. Медведчук, А. Е. Кистяківський, А. Бірюкова та інші.

Як відомо, в історії розвитку кримінального процесу виділяють три його форми: змагальний, інквізиційний та змішаний [1, с. 13]. Такий розподіл безпосередньо пов'язаний зі специфікою організації кримінального судочинства й одночасно виявляє співвідношення приватних і публічних початків у кримінальному процесі в їхньому історичному виникненні й розвитку.

Так, відомо, що в часи Стародавньої Індії та Єгипту зародилися витoki формування процесуальної форми захисту підозрюваного (обвинуваченого). На той час обов'язки правового захисту та представництва інтересів виконували особи одного й того самого класу. Так, один із папірусів свідчить про участь адвокатів у цивільному процесі, що відбувався між жрецем і грецьким найманим воїном. Характерною рисою змагальності того періоду була можливість доведення власної правоти шляхом подання прохання і пояснень ворогуючими сторонами та захисниками.

У давніх іудеїв захисником міг бути кожний бажаючий. Діяльність захисника мала форму благодійної діяльності, навіть милостині. Пізніше адвокатура набула іншої форми: за талмудним правом при судах синедріону перебували особи, які готувалися бути суддями і називалися кандидатами, вони були присутні на засіданнях і могли говорити промови на захист обвинуваченого [2, с. 5, 6].

У Давній Греції, як зазначав учений М. О. Чельцов-Бебутов, а саме в епоху розквіту афінської демократії VI–IV ст. до н. е., особі, обвинуваченому, було надано право мати захисника. Незважаючи на те, що закон Афін вимагав від сторін вести свою справу самостійно, без сторонньої допомоги вони могли вести лише приватні дрібні процеси. У більш складних процесах необхідно було не тільки надати факти, що роз'яснюють справу, але й згрупувати їх у належному вигляді й висвітлити так, щоб справа була зрозумілою для суддів.

Характерним є те, що право Давньої Греції особливу увагу приділяє відповідальності обвинувача за обґрунтованість обвинувачення. У міфологічному світогляді греків це повинно було означати, що той, хто необґрунтовано обвинувачує іншого у вбивстві, злочинстві, сам позбавиться життя, понесе втрату близьких або майна.

Саме у зв'язку з цим з'являються люди, які знанням звичаїв і законів могли допомогти вдалому веденню справи – логографи (чи дикографи). Обов'язки логографа перед клієнтом полягали в збиранні матеріалу, що був необхідний для попередньої перевірки справи, а також вибір найбільш вигідного виду скарги. У тих випадках, коли покарання встановлювалося не законом, а стороною, вони пропонували відповідну кару [3, с. 174–178].

Однак логографи не задовольняли потреб судового захисту, оскільки їх роль зводилася виключно до складання обвинувальних і позовних промов, які готувалися заздалегідь. Логографи не брали участі у судовому засіданні, а тому не могли спростовувати вимоги обвинувача чи позивача безпосередньо.

У кримінальному процесі Риму (II ст. до н. е.) до судового захисту були допущені усі вільні громадяни. З посиленням Риму та централізацією правосуддя значно збільшувалася кількість гучних судових процесів, де захист, як і обвинувачення, були незалежні, бо кожен мав право виступати як обвинувач у кримінальному суді. Кримінальний процес здійснювався перед усім народом – на площі, де розглядалися звинувачення у вимаганнях, насильстві, зрадах тощо [4, с. 146].

На обвинувачеві, зокрема, лежав обов'язок збирати докази, вишукувати свідків, вести обвинувачення в суді. Через суворо обвинувальний характер процесу й повну рівність сторін обвинувач відповідав за обґрунтованість обвинувачення. У випадку правильності обрання засобів захисту для спростування обвинувачення та виправдання підсудного обвинувач міг бути притягнутий ним до відповідальності за наклеп [5, с. 124].

Оскільки першопочаток забезпечення захисту прав та інтересів осіб в судовому порядку проявився на найнижчих ступенях юридичного розвитку людського суспільства, існування у Давньому Світі окремої категорії осіб, які здійснювали захист прав та інтересів обвинуваченого, характерна для держав із вищим рівнем суспільного розвитку, заснованих на демократичних засадах (наприклад, Стародавній Рим, Греція). Визначальною рисою становлення правового захисту у кримінальному судочинстві стало те, що спочатку функцію захисту виконували не лише юристи, а й будь-які особи, в тому числі родичі обвинуваченого. Згодом, правозахисною практикою почали займатися особи, які повинні були відповідати певним вимогам. Професіоналізація надання правової допомоги сторонам в кримінальному судочинстві супроводжувалась її підкоренням державним інтересам.

Більше того, слід зауважити, що значна роль у прототипі сучасного кримінального процесу Стародавнього Світу відводилася не лише функції захисту та представництва, але й необхідності збирання відповідних доказів з метою доведення власної невинності та спростуванню вимог, які висувало обвинувачення. Саме діяльність, направлена на спростування заявлених обвинувачень, давала змогу довести необґрунтованість тверджень обвинувача, за що останній міг понести сувору кару за законами того часу.

Значних змін зазнала у середні віки діяльність зі спростування підозри (обвинувачення) стороною захисту у кримінальному процесі. Це зумовлювалося тим, що сторони особисто вели процес, висловлюючи всі необхідні зауваження і заперечення. Винятки складали лише деякі категорії кримінальних справ. Так, у Франції духовні особи, літні люди, жінки, діти і каліки могли мати представника для двобою. У Німеччині закон регулював випадки, коли інтереси малолітнього, старого, жінки, покаліченого чи пораненого міг представляти опікун [6, с. 66–72].

У цей період публічний і загальний процеси почали перетворюватися у таємний та інквізиційний, чим обмежувалася участь адвокатів у кримінальному процесі. Наприклад, у Франції в 1539 р. указом короля Франциска I участь захисника у процесі дозволялася лише за спеціальним дозволом суду.

У тих країнах, де розшукову форму процесу не було прийнято, інститут правового захисту вдосконалювався. Так, в Англії у XIII–XIV ст.ст. розвивався інститут правозаступництва в судах, що розглядали цивільно-правові позови. У 1695 році захисник був допущений у кримінальний процес у випадках обвинувачення в державній зраді, після чого судова практика поступово поширила це право обвинуваченого і на інші кримінальні справи. Стан правозаступників поділявся на дві групи, які різко відрізнялися один від одного – баристерів і солістерів. Перші – це правозаступники в точному змісті цього слова. Вони були радниками сторони, що їх запросила, та відповідали за юридичну сторону спору. Солістер був посередником між клієнтом і баристером і вів ділові переговори з клієнтом, домовлявся про розмір гонорару, а також збирав необхідні для ведення справи та спростування підозри (обвинувачення) докази [7, с. 18].

Норми, що регламентували кримінальний процес феодальної Англії та Німеччини, проголошували рівноправність сторін. Згідно зі ст. 12 Другого Вестмінстерського Статуту Едуарда I 1275 р. обвинувач відповідав за правдивість обвинувачення, і у випадку виправдання підсудного, міг на його вимогу піддатися покаранню. Більше того, аналогічну відповідальність несли також особи, що злісно підбурювали обвинувача до пред'явлення безпідставного обвинувачення [8, с. 345].

На прикладі цієї віхи епохи бачимо, що поряд із обов'язком доказування вини підозрюваного (обвинуваченого) активно розвивається функція захисту, що полягає в обов'язку доведення, на основі зібраних доказів та пояснень свідків, безпідставності обвинувачення у формі спростування викладених обвинуваченням тверджень, які слугують на підтримку вини підозрюваного (обвинуваченого).

Загалом, тим же шляхом формувалася система кримінального судочинства у Київській Русі, яка забезпечувала захист прав та свобод людини, надавала право захищати себе (підозрюваного чи обвинуваченого) у суді та сприяла становленню правозахисного інституту.

Інститут захисту та писемне право розвиваються в особливих історичних умовах общинного співжиття, тобто захист, обвинувачення, покарання ставали функціями общини. Роль захисників, наприклад, виконували рідні та приятелі сторін, “послухи” та “видоки”.

У IX–X ст. на Русі існувала система норм усного звичаєвого права. Найдавнішою історичною пам'яткою першого писаного збірника законів Київської Русі є “Руська Правда” [9, с. 89–98]. За часів правління Ярослава Мудрого особа, яка, наприклад, підозрювалася у вбивстві, мала сама забезпечити свій захист – чоловік повинен був на суд привести двох свідків, які б підтвердили те, що він не винен. Трохи пізніше, в Розширеній Правді з'являються “послухи” – люди, які не захищають обвинуваченого, але беруть на себе відповідальність за цю особу і своїми одногосними свідченнями знімають з нього обвинувачення.

Як видається очевидним, захист від обвинувачення забезпечувався показами свідків, які сторона захисту зобов'язувалася представити для оспорювання висунутих обвинувачень.

У першій половині XVIII ст. розпочалася робота з кодифікації українського права, яка закінчилась у 1743 р. В результаті цього було вироблено проект кодексу українського права під назвою “Права, по которым судится малороссийский народ” [10]. У цьому кодексі українського права вперше вживалися терміни “адвокат”, “повірений”. В його сьомому артикулі давалося визначення поняття “адвокат”: “адвокатом, пленіпотентом, патроном, прокуратором й повіреним називається той, хто в чужій справі, за дорученням певної особи замість неї, в суді відстоює її інтереси”.

У цей час кримінально-процесуальна наука високо цінувала вказівку закону та надавала обвинувальному акту великого значення. Обвинувачений довідується з нього, яким чином він може суперечити опоненту, що слід спростовувати, що підтримувати, а тому ясність обвинувального акта і правильне формулювання обвинувачення представлялися необхідними для інтересів захисту [11, с. 309].

Головним завданням захисників підсудних було “не тільки у виголошенні захисної промови, заяві стосовно застосування покарання, їхня роль не закінчується із завершенням судового засідання. Захисник повинен знайти всі засоби для того, щоби підсудний, котрий вручив йому долю свого захисту, не поніс покарання вищого за те, що йому належить за законом. Зауваживши помилку суду в застосуванні покарання, яке не відповідає злочину, він має вжити заходів для того, щоб ця помилка суду не мала сумнівних наслідків для долі клієнта. Обов’язки захисника продовжують лежати на ньому, доки сам підсудний не відмовиться від його захисту”.

Саме такі уявлення того часу про роль захисту та його функціональне призначення, дали поштовх до розвитку, окрім правил етики адвокатської професії, ще й змісту правозахисної діяльності, яка полягає у забезпеченні прав та інтересів підозрюваного (обвинуваченого), проведення роботи зі збирання та оцінки доказів, забезпечення показів свідків та інші дії, які формують систему спростування підозри (обвинувачення) через доведення її необґрунтованості, неправильності кваліфікації діяння чи правової оцінки дій підсудного.

Після Жовтневого перевороту правозахисний інститут у формі адвокатури практично ліквідувався, Згідно з Декретом “Про суд” № 1 від 24 листопада 1917 р. крім присяжної адвокатури скасовувалися іститут прокуратури, відділи кримінальних розслідувань, і взагалі практично вся судова система.

Процес пошуку оптимальної для нової влади організації захисту в судовому процесі привів до того, що 30 листопада 1918 р. було прийнято Положення про народний суд РРФСР, відповідно до якого при Радах робітничих і селянських депутатів були засновані колегії захисників, обвинувачів і представників сторін у цивільному процесі.

Згодом 14 лютого 1919 р. Тимчасовим положенням про народні суди і революційні трибунали УРСР при них було створено колегії правозаступників. Члени колегії правозаступників обов’язково залучалися як захисники обвинувачених у кримінальних справах та займалися безпосередньо доведенням необґрунтованості пред’явленого обвинувачення [12, с. 91–96].

Оскільки саме інститут адвокатури стояв на стражі законності судового процесу, захисту від обвинувачення та забезпечення такої форми реалізації функції захисту як спростування підозри (обвинувачення), варто відзначити прийняття першого і єдиного в СРСР Закону “Про адвокатуру в СРСР” 30 листопада 1979 р., який визначав основним завданням адвокатури: забезпечення охорони прав і законних інтересів громадян та організацій.

Згодом, 5 червня 1981 р. було прийнято Закон України “Про судоустрій”, ст. 15 якого була спрямована на забезпечення обвинуваченому права на захист з відповідними формами його реалізації. Кожному надавалося право на захист при вирішенні справ у суді. Функцію захисту в суді забезпечували адвокати.

Як бачимо, поряд з розвитком інституту адвокатури, а також трансформацією кримінального судочинства, свою історію має і функція захисту як певна консолідація названих процесів, оскільки проявляється при здійсненні захисту адвокатом у кримінальному провадженні. Попри це, необхідно підкреслити, що розвиток захисту в кримінальному провадженні сприяв виокремленню такої форми його реалізації, як спростування підозри (обвинувачення). На нашу думку, право на дослідження в окремому порядку системи спростування підозри (обвинувачення) полягає в конкретизації та чіткості окреслення способів оспорювання пред’явленого обвинувачення, у служінні безпосередньо меті кримінального процесу та врешті виступає практичним інструментом захисту прав та інтересів підозрюваного (обвинуваченого) через обґрунтоване доведення неправильності чи незаконності тверджень, які висуваються у підозрі (обвинуваченні).

Висновок. Історичний аналіз розвитку функції захисту та однієї з форм її реалізації – спростування підозри (обвинувачення) дозволив нам зрозуміти, що захист в судовому порядку на всіх етапах державотворення, починаючи від примітивних зародків процесуальної форми ведення справ до сучасних форм здійснення правосуддя, залишався одним із основних та невід’ємних прав суб’єктів цивілізованого судочинства, та полягає у забезпеченні гарантії обвинуваченій особі довести свою невинність, спростувати (оспорити) висунуті твердження сторони обвинувачення та відновити соціальний статус і положення в суспільстві.

1. *Рогатюк І. В. Обвинувачення у кримінальному процесі України: монографія.* – К.: Атіка, 2007. – 160 с. 2. *Енциклопедичний довідник майбутнього адвоката: у 2 ч. / О. Д. Святоцький, Т. Г. Захарченко, С. Ф. Сафулько та ін.; за заг. ред. С. Ф. Сафулька.* – К.: Видавничий Дім “Ін Юре”, 2008. – Ч. 1. – 616 с. 3. *Становлення інституту правової допомоги у кримінально-процесуальному праві / Т. В. Омельченко // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского Серия “Юридические науки”. – 2012. – Том 25 (64). – № 1. – С. 174–178.* 4. *Чельцов-Бебутов М. А. Курс уголовного-процессуального права / М. А. Чельцов-Бебутов.* – СПб.: Равена, Альфа, 1995. – 846 с. 5. *Покровский И. А. История римского права.* – СПб., Изд. юридическое книжное, 1918. – 432 с. 6. *Омельченко Т. В. Конституційне право особи на правову допомогу і його реалізація на досудових стадіях кримінального процесу – дисс.* – С. 66–72. 7. *Малярєнко В. Т. Прокурор у кримінальному судочинстві: Деякі проблеми та шляхи їх вирішення / В. Т. Малярєнко, І. В. Вернидубов.* – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 240 с. 8. *Чельцов-Бебутов М. А. Курс советского уголовного-процессуального права. – Т. 1: Очерки по истории суда и уголовного процесса рабовладельческих, феодальных и буржуазных государств.* – М.: Госюриздат, 1957. – 837 с. (с. 345). 9. *Руська правда як основний законодавчий документ давньої русі М. С. Пасічник Квалілогія книги.* – 2013 / 1 (23) – С. 89–98. 10. *Інтернет ресурс – <http://www.naiu.kiev.ua/books/advokatura/page-72.html>.* 11. *Случевский В. Учебник русского уголовного процесса.* – СПб.: Тип. Стасюлевича, 1913. – 669 с. 12. *Щодо питання проведення чисток серед представників адвокатури в УСРР у 1919–1929 роках В. П. Гусєва // Вісник Академії адвокатури України 92 число 2(27).* – 2013. – С. 91–96.